

Semináře, porady, mezinárodní styky

Konsorcium evropských vědeckých knihoven a staré tisky

Dne 4. 11. 1999 jsem se zúčastnila odborné konference pořádané významnou evropskou organizací Consortium of European Research Libraries (CERL) v bruselské Královské knihovně Alberta I. a nazvané **“Printing and Publishing in Europe and America 1450-1830. Problems of Quantification”** (Tisk a vydávání tištěných knih v Evropě a Americe 1450-1830. Problémy kvantifikace) s příspěvkem “Le catalogue automatisé des livres anciens conservés en République tchèque (conception du traitement, son état actuel, perspectives d’avenir) et recherches dans le domaine de l’histoire du livre” - Elektronická katalogizace starých tisků dochovaných v České republice (koncept zpracování, současný stav, perspektivy) a výzkum v oblasti dějin knižní kultury. Jeho českou verzi připojuji na závěr článku (v originále vyjde v chystaném sborníku z konference, který připravuje redakce CERL).

Konsorcium evropských vědeckých knihoven bylo založeno v roce 1992. V současné době má 35 právoplatných členů (instituce z Velké Británie, Francie, Německa, Itálie, Španělska, Švédska, Holandska, Finska, Slovinska, Chorvatska, Ruska aj.) a 21 členů asociovaných (kromě České republiky např. i Slovensko a Polsko), sdružuje nejvýznamnější knihovny evropských zemí a jako jeden z hlavních cílů si vytkla zpřístupňování a využívání tištěného evropského dědictví v rámci evropského elektronického katalogu *Hand Press Book (HPB)*. Od roku 1997 úzce spolupracuje s organizací *Research Libraries Group, Inc. (RLG)* sídlící v USA - využívá její softwarový systém a koordinuje svoji koncepci s jejím souborným katalogem obsahujícím staré tisky *Research Libraries Information Network (RLIN)*.

Databáze evropského souborného katalogu starých tisků 1450-1830 *Hand Press Book*, do níž svými elektronickými národními i institucionálními databázemi retrospektivních bibliografií přispívají jednotliví členové (s právem ji samozřejmě využívat ve svých institucích), má v současnosti asi 1 milion záznamů z 9 významných evropských knihoven (další zapojení národních bibliografií se připravuje). Báze je budována na

mezinárodních standardech - ISBD(A) a výměnný formát UNIMARC. (Blíže informace viz příspěvek z konference a internetová adresa <http://www.cerl.org>).

Na letošní bruselské konferenci zaznělo 14 příspěvků (v angličtině a francouzštině), mimořádně na ni vystoupil též host - legenda francouzské knižní kultury pan Henri-Jean Martin. Převážná většina příspěvků byla pro nás cenná nejen z hlediska informativního, ale též metodologického, protože se jednoznačně potvrdil trend, který česká i slovenská retrospektivní bibliografie a katalogizace zastává již řadu let, tj. detailní popis knižního materiálu de visu, popis věnující dostatečnou pozornost informacím týkajícím se impresa (zejména údaje ohledně tiskařů, nakladatelů, jejich signetů a devíz), obsahu (rozpis důležitých částí děl) nebo výtvarné výzdoby (téma, technika, autoři ilustrací) a zejména exemplářových zvláštností (vazba, provenience).

Budování evropské elektronické databáze starých tisků *Hand Press Book* dospělo v současnosti do rozhodující fáze. Ukázalo se, že rychlé budování národních bází velkých z hlediska počtu záznamů nemusí být vždy přínosem pro uživatele. Ten v nich velmi často nenajde požadovanou informaci (platí to zejména o individuální charakteristice exemplářů) a pouhá informace o existenci či neexistenci díla v té či oné instituci jej neuspokojí. Některé závažné problémy dějin knižní kultury - jako je čtenářská recepce děl, rozvoj knižního obchodu, dějiny knižní vazby apod. - nebudou moci být rozvíjeny, pokud nebudou mít dostatek konkrétních údajů k vyhodnocení. A přitom k řešení těchto otázek by počítačové zpracování historických fondů mohlo velmi výrazně přispět.

Jednotlivé národní báze (jak souborné katalogy národní, tak národní či vědecké a odborné knihovny jednotlivých zemí) se snaží vytvořit plnohodnotný evropský souborný katalog unifikovaný katalogizačními standardy i vytvářením autoritativních hesel, zároveň však rozrůzněny v oblasti popisu jednotlivých exemplářů. Potvrzuje se, že v únosné míře je detailní popis přínosem nejen pro katalogizátory, ale zejména pro uživatelskou veřejnost - nabízí daleko širší spektrum informací, s nimiž je možno dále pracovat (srovnávat, analyzovat a vyhodnocovat), což je nesporně důležité pro dějiny knižní kultury jednotlivých národů i dějiny knižní kultury v evropském a světovém kontextu. Redakce světového souborného elektronického katalogu si uvědomuje, že po období rychlého kvantitativního naplňování databáze musí následovat období kvalitativního naplňování. Úkol nikterak lehký, uvědomíme-li si,

jak rozdílnou podobu může mít katalogizační záznam jednoho a téhož díla v různých národních bázích, a to i přes to, že jsou dodržována Konsorciem předem stanovená závazná pravidla popisu.

Národní knihovna ČR je již několik let asociovaným členem CERL s právem být informována o všech jeho akcích (konference, mítinky) i právem se jich účastnit, ale bez možnosti využívat výhod sedmi informačních databází, které Consortium svým řádným členům nabízí - zejm. báze HPB, báze Eighteenth Century Short Title Catalogue, báze RLIN, báze CURL Union a báze Deutsche Bibliothek Database. O spolupráci s českými i slovenskými institucemi má Konsorcium a redakce katalogu Hand Press Book velký zájem (za českou stranu se kromě Národní knihovny ČR aktivně zapojuje i Knihovna Akademie věd, na Slovensku hlavní aktivitu vyvíjí Národní bibliografický ústav Slovenské národní knihovny Matice slovenské v Martině a Slovenská akademie věd v Bratislavě).

Báze STT 1501-1800 pro popis starých tisků v Národní knihovně ČR, v systému ALEPH a formátu UNIMARC (i když s nadstandardním využitím četných polí národního bloku 9), je od svého začátku budována v souladu s katalogizačními standardy doporučenými Konsorciem - s principy budování souborného evropského katalogu pro staré tisky 1450-1830 Hand Press Book (UNIMARC/CERL). Je koncipována tak, aby v rovině minimální katalogizace (pracovní list CERL) byla schopna adekvátní tvorby bibliografických záznamů obohacených o informace k jednotlivým exemplářům, v souladu se současnými světovými trendy prosazujícími se v katalogizaci starých tisků.

Podrobný pracovní list Báze STT 1501-1800, který může a nemusí být vždy podrobně vyplňován (v současné etapě testování báze, tj. experimentálního režimu, byla snaha vzhledem k ověření optimální funkčnosti tohoto katalogizačního listu vyplňovat jej co nejpodrobněji), je koncipován tak, aby byl schopen poskytnout z hlediska uživatele i katalogizátora maximum informací (deskriptivních, ale zejména selekčních) a aby bylo možno tyto informace různě využívat s ohledem k zobrazovacím i tiskovým formátům (pro různé potřeby katalogové editace). Snahou tvůrců tohoto pracovního katalogizačního listu bylo vytvořit *jeden* univerzálně použitelný pracovní list, který by měl několik uživatelských výstupů. Pracovní list schopný v minimální podobě umožnit rychlou standardní katalogizaci pro potřeby uživatelské veřejnosti i mezinárodní koordinace v rámci "cerlovského" souborného katalogu HPB, ale v případě potřeby ve své maximální podobě poskytnout kvalitní podrobný jmenný i věcný popis v rámci katalogizace fondu Národní knihovny ČR i v rámci národní bibliografie. Z těchto důvodů byla textová báze rozšířena o některá specifická pole v rámci systému ALEPH (pole STA pro opis titulního listu, rozpis důležitých částí díla, a to dokonce s možností tisku klasických lístků v duchu pravidel lístkového generálního katalogu, a také o pole EXT umožňující uživateli využít obrazové databáze - především titulních listů a kolofonů, vybraných příloh či vazby apod.). Tato

koncepte směřující v případě potřeby k maximálnímu poskytnutí informací týkajících se popisovaného exempláře je plně v souladu s koncepcí budování souborného evropského katalogu, v mnohém ji předjímá a je ve světě přijímána s uznáním.

Do budoucna se počítá s tím, že Národní knihovna ČR v oblasti starých tisků nejenže přijme standardy CERL pro databázi Hand Press Book, ale že bude také do evropského souborného katalogu aktivně přispívat svými záznamy. Výhody, které by Národní knihovna měla z plnohodnotného členství v Konsorciu, jsou značné. Není to tedy jen prestižní záležitost, zviditelnění Národní knihovny ČR, zviditelnění České republiky v oblasti historických fondů (i když i to má svůj nesporný význam), ale hlavně možnost sledovat a uplatňovat progresivní evropské trendy v katalogizaci historických fondů, což představuje bez velkých proklamací přirozený a logický "vstup ČR do Evropy". Plnoprávné členství v CERL je možno si jednak zakoupit, jednak bezplatně získat tím, že se naše historické kulturní dědictví stane součástí této databáze. Redakce CERL (Marian Lefferts) vyšla Národní knihovně ČR vstříc a umožnila jí zkušební časově omezený vstup do svých bází (HBP, RLIN aj.) - a to do poloviny února 2000 (přístup do bází CERL byl uživatelům k dispozici nejen v oddělení rukopisů a starých tisků, ale také v Referenčním centru Národní knihovny ČR; k dispozici jej měli i někteří další pracovníci Národní knihovny ČR).

Domnívám se, že účast a vystoupení zástupce Národní knihovny ČR na bruselské konferenci pomohly oživit již dříve navázané pracovní kontakty tak, aby s Národní knihovnou bylo i v budoucnu počítáno jako s vážným zájemcem o plné členství v této organizaci. Prvním vstřícným krokem redakce HPB bylo již zmíněné časově omezené mimořádné udělení passwordu pro vstup do bází CERL. Co bude dál, to však záleží především na nás samotných.

* * *

Elektronická katalogizace starých tisků dochovaných v České republice (koncepte zpracování, současný stav, perspektivy) a výzkum v oblasti dějin knižní kultury

Vybudování souborného katalogu všech starých tisků dochovaných na území České republiky se jeví jako záležitost nevyhnutelné budoucnosti, i když bohužel dosti vzdálené. Mezi významné faktory, které komplikují v současné době počítačové zpracovávání starých tisků a následně pak i badatelský výzkum v oblasti dějin knižní kultury, patří především neexistence centrální evidence starých tisků (ať již v podobě klasického lístkového katalogu či počítačové databáze), množství historických fondů ještě nezpracovaných, dochovaných rozptýleně v různých institucích, neexistence metodického koordinačního centra, ale také spontánní vytváření izolovaných elektronických bází nerespektujících mezinárodně platné katalogizační standardy a výměnné formáty; v mnoha případech i malý počet kvalifikova-

ných katalogizátorů a nedostatek počítačové techniky.

Přes tyto negativní skutečnosti je zapotřebí zdůraznit, že základy elektronického zpracovávání starých tisků v České republice byly položeny a že existují dobré předpoklady pro jeho další úspěšný rozvoj. Koncepce elektronické katalogizace preferující podrobný popis dokumentu "de visu" může navázat na dobrou domácí tradici klasické katalogizace.

V Národní knihovně ČR byl vytvořen speciální program katalogizace starých tisků 1501-1800 (v systému ALEPH, formátu UNIMARC, respektující pravidla ISBD(A), upravená pravidla AACR pro staré tisky a v ně-kterých ohledech i domácí pravidla klasické katalogizace), který umožňuje vytvářet jak stručné katalogizační záznamy, tak záznamy podrobnější a jejich zpřístupnění v několika zobrazovacích i tiskových formátech. Jeho fungování je testováno ve speciální bázi elektronického katalogu NK ČR nazvané "Báze STT 1501-1800". Tento program pracuje zatím v experimentálním režimu a zahrnuje jak bázi textových dat, tak bázi obrazových informací. Do budoucna je prvořadým úkolem katalogizace nezpracovaných starých tisků NK ČR, tisků 16. století a samozřejmě v rámci národní retrospektivní bibliografie zpracovávání knih bohemikálních - a to nejen jazykově českých, ale bohemikálních v širším slova smyslu, tj. bohemikálních autorem, místem vydání, popř. obsahem.

Národní knihovna ČR učinila před několika lety významný krok ve zpřístupnění svých fondů a uživatelské veřejnosti nabídla možnost pracovat s naskenovanými klasickými listkovými katalogy zahrnujícími také staré tisky zmíněného období 1501-1800. Tyto elektronické listkové katalogy mají svoji klasickou podobu, lze v nich listovat listek za listkem, či rychleji přeskakovat na hledaný titul nebo autora a lze v nich nalézt to nejdůležitější - informaci o existenci díla či vydání a také signaturu knihy. Zpřístupnění historických fondů touto cestou představuje bezesporu významnou pomoc uživatelům, jak domácím, tak zahraničním, je to však řešení "nouzové", přechodné, do té doby, než bude moci Národní knihovna ČR uživatelům poskytnout jiné kvalitnější, detailnější a rychlejší možnosti vyhledávání informací. Elektronická retrokonverze, tj. přeměna těchto klasických katalogů ve strukturovanou bázi dat, bude pro oblast starých tisků složitá, ne-li nemožná. Nedá se totiž provádět mechanicky, bez knihy v ruce, protože listkový generální katalog obsahuje katalogizační listky různé chronologické proveniencí a kvality, jež neobsahují všechny důležité informace vzhledem k autorovi a dílu (velice často opomíjejí přívazky, nerozepisují soubory děl apod.) nebo vzhledem k provenienci a vazbě jednotlivých exemplářů. A co víc, existují případy, kdy podávají dokonce mylné a zavádějící informace, tj. obsahují např. chybné informace o místě vzniku díla či jeho dataci, o počtu svazků, nevidují ztráty (existuje listek, nikoli kniha), obsahují omyly katalogizátorů apod. Podle mého názoru se bude muset pro oblast historických fondů zvolit spíše cesta jejich rekatalogizace či elektronické stručné pasportizace konfrontující klasický katalogizační záznam, existu-

je-li, a příslušný dochovaný knižní fond, než cesta prosté rekonverze naskenovaných listkových katalogů.

Pojetí elektronické katalogizace starých tisků v Národní knihovně ČR je velmi blízké pojetí, které uplatňuje Knihovna Akademie věd ČR (nehledě na rozdílné katalogizační formáty). Obě instituce při respektování mezinárodních katalogizačních standardů umožňujících potenciální domácí i zahraniční výměnu dat založily svůj katalogizační program na poskytování co nejvíce informací uživatelské a odborné veřejnosti (údaje o typech a námětech ilustrací, informace o individuálních zvláštích exemplářů - vazba, proveniencí aj.), preferují selekční ukládání dat i možnosti vyhledávání z různých přístupových souborů a podsouborů (např. v oblasti údajů nakladatelských a tiskařských). Shodují se rovněž v nutnosti doplňovat data textová instruktivními daty obrazovými (originální podoba titulních listů, popř. jiných částí knihy, v podobě digitalizovaných obrazových dat jako doplněk ke stručným a ne zcela přesným údajům textovým). Je potěšitelné, že se standardy ISBD(A) a výměnný formát UNIMARC (i přes odlišné formáty vlastní katalogizace) začínají postupně uplatňovat i v dalších významných institucích vlastních historické fondy (např. Moravská zemská knihovna v Brně, Státní vědecká knihovna v Olomouci, Archiv hlavního města Prahy i některé regionální instituce muzejní a archivní).

Je nepochybné, že práce historiků knižní kultury je ovlivněna existencí či neexistencí kvalitních katalogů a soupisů historických fondů a možností pracovat s elektronickými databázemi přinášejícími kvalitně zpracovaná data, bázemi umožňujícími rychlé vyhledání potřebných dat i jejich výměnu jak v kontextu domácím, tak zahraničním.

Jsem plně pro aktivnější účast odborné badatelské veřejnosti v procesu zpracovávání historických fondů. Katalogizace by měla být symbiózou mezi katalogizátory-knihovníky a vědeckou veřejností. Katalogizátoři by měli být také odborníky v oblasti dějin knižní kultury a poskytovat co nejkvalitnější výsledky své práce odborným uživatelům. Ti by naopak měli katalogizátorům co nejvíce usnadňovat práci tím, že jim nabídnou výsledky svých bádání v podobě ucelených syntetických odborných prací, v podobě různých slovníkových příruček, kompendií a praktických katalogizačních pomůcek.

Katalogizátoři budoucí elektronické báze dat zpřístupňují výsledky své práce uživatelské veřejnosti. Je pochopitelné, že se snaží o to, aby byly co nejkvalitnější a nejúplnější, ale jejich znalosti z různých oblastí vědy jsou limitovány (někdy jsou hlubší, jindy nedostatečné a slabé). Musejí katalogizovat velké množství knih, často i rutinním způsobem, dopouštějí se omylů, pracují osamoceni nebo v malých kolektivech (často až příliš malých!), musejí čelit kritice části vědců úzce specializovaných na svůj obor, jimž tato kritika na druhé straně nijak nebrání v tom, aby tyto katalogy s velkým potěšením využívali pro svou práci. Zpracovatelé se mnohdy ocitají v nezáviděníhodné pozici. Mám však za to, že ať

je tomu jakkoli, v žádné sebetěžší situaci by jejich katalogizace neměla ztratit prvek tvořivosti. Právě v něm spočívá určité kouzlo a přitažlivost. Onen prvek tvořivé invence je jistým hnacím motorem, který mění víceméně mechanickou práci v tvořivou smysluplnou činnost přinášející radost a uspokojení.

Katalogizátoři však jako by seděli na dvou židlích - na jedné straně pocítují uspokojení z výsledků své práce, na druhé straně jsou s nimi nespokojeni či jsou z nich dokonce zdrceni. Jako katalogizátoři jsme hrdi na to, že jsme připravili funkční databázi, jako badatelé a uživatelé jsme nespokojeni: nemůžeme najít informaci, kterou tak zoufale potřebujeme, báze není schopna uspokojivě odpovědět na náš speciální dotaz.

Nedávno jsem hledala v elektronické bázi starých tisků Národní madridské knihovny (mimochodem jedné z nejkvalitnějších a nejobsažnějších v Evropě) informace o souborných vydáních Calderónových dramát, abych mohla přesněji datovat a určit dva vzácné španělské rukopisy z Mladé Vožice, kdysi ztracené, které získalo oddělení zámeckých knihoven Knihovny Národního muzea zpět do své správy. Potřebovala jsem si ověřit jejich přesný název a zjistit první tištěná vydání. Ocitla jsem se tedy v postavení badatele, uživatele báze. A výsledek? Když jsem se konečně přes různé technické potíže při vyhledávání (pomalé fungování celé báze, během něhož došlo k několika poruchám a výpadkům - chronická bolest všech databází!) dostala až k samotým záznamům, požadovanou informaci jsem nezískala. Záznamy souborných vydání Calderónových her byly příliš stručné, neobsahovaly rozpis jednotlivých dramát. Badatelská část mého já byla pobouřena a rozhořčena a kritizovala osobu katalogizátora, zatímco moje katalogizátorské a knihovnické já stálo zcela na straně onoho španělského katalogizátora a obhajovalo jeho postup.

Je zcela evidentní, že katalogy (ať v podobě klasické či elektronické) představují pouze základní pramen a jsou pouhou základnou pro další bádání v oblasti dějin knižní kultury, zdrojem "tvořivé inspirace", mohu-li to tak nazvat, plným konkrétních údajů a informací, které je zapotřebí analyzovat i syntetizovat.

Historikové knižní kultury nemohou formulovat kvalitním způsobem teoretické poznatky, aniž by je podložili platnými konkrétními údaji. Platí to zejména pro ty oblasti bádání, které byly v minulosti opomíjeny, možná právě z nedostatku potřebných informací, tj. pro problematiku dějin četby a čtenářské recepce literatury nebo problematiku dějin knižního obchodu, tzv. putování knih apod.

Elektronické informačně strukturované katalogy starých tisků odrážejí jistou sumu výsledků lidského poznání (dokonalého nebo nedokonalého) v daném okamžiku, představují stále otevřenou, nedokončenou databázi měnící se den ze dne, ale pro dějiny knižní kultury bázi základní. Často se také diskutuje o otázce, zda digitalizované materiály mohou nahradit svoje předlohy. Pochopitelně že ne. Originály jsou jedinečným a specifickým dokumentem, o tom není pochyb. Ale elektronické katalogy je mohou zpřístupnit ve

virtuální realitě (ta bude tím věrohodnější a pravdivější, čím lépe a kvalitněji bude zpracována tak, aby odpovídala své předloze). Elektronické katalogy mohou dokonce nabídnout uživatelům víc informací týkajících se existence těchto originálů (čím erudovaněji budou zpracovány, tím budou kvalitnější). Často mohou dokonce posloužit jako prostředek k lepšímu a komplexnějšímu poznání originálních předloh.

To vše jsou důvody pro to, abychom se snažili o co nejkvalitnější katalogizační zpracování...

Bez existence funkční přístupné báze dat bude práce badatelské veřejnosti velice složitá a časově náročná. Bez existence kompendií různých druhů, bez dostatečného počtu katalogizátorů a programátorů, odpovědných a erudovaných, ale také "zapálených" pro svoji práci, budou katalogizační práce postupovat velmi pomalu a nebudou mít požadovaný efekt a kvalitu. A tak se točíme v "začarovaném kruhu". Jak z něho ven? Mám za to, že řešení je jednoduché: více vzájemného porozumění na jedné i na druhé straně, více neformální otevřené spolupráce. Teoreticky velice jednoduché, v praxi velice těžké.

Historikové dějin knižní kultury a katalogizátoři mají stejný cíl: vytvořením funkčního souborného elektronického katalogu (jak národních souborných katalogů, tak souborného katalogu evropského či dokonce světového), který by usiloval o co nejúplnější zpřístupňování zpracovaných dokumentů (nejen ve virtuální realitě, ale také v jejich konkrétní knižní podobě), přispět k co nejdokonalejšímu poznání kulturních dějin lidstva.

Jaroslava Kašparová
Národní knihovna ČR